

*М. І. Лахижса,
д.держ.урп., доц.,
заступник начальника Управління державної служби
Головного управління державної служби України
в Полтавській області, м. Полтава*

ЦІВІЛІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ПОСТКОМУНІСТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Виявлено взаємозв'язок трансформації з цивілізаційними особливостями посткомуністичних країн. Проаналізовано історіографію цивілізаційних проблем, діалектику взаємозв'язку понять «Схід» і «Захід», визначено внутрішні та зовнішні фактори, що впливають на еволюцію суспільств.

Ключові слова: посткомуністична трансформація, цивілізаційний підхід, еволюція суспільств, діалектика.

Трансформація суспільства і влади в посткомуністичних країнах ставить низку теоретичних і методологічних питань, одним з яких є питання про цивілізаційні основи сучасного розвитку колишніх соціалістичних держав. Якщо для центральноєвропейських країн посткомуністична трансформація сприймається як повернення до Європи; для Румунії, Болгарії і колишніх республік Югославії суперечка про їх цивілізаційної ідентичності практично вирішується зі вступом до Європейського Союзу, то в Росії точки зору розходяться: від спроб обґрунтувати її європейськість до захисту особливого шляху розвитку. Проте найбільш гостро ця проблема проявляється в Україні, оскільки, на думку багатьох вчених і політиків, цивілізаційний розлом проходить по її території.

Аналіз літератури посткомуністичних країн показує, що в 1990-х рр. відбувалася переоцінка наукових методологій, переважно за рахунок запозичення зарубіжних концепцій і методів дослідження. Паралельно посилився розвиток вітчизняних наукових традицій з урахуванням нових фактів, методологій і підходів. Пропонувалися також певні комбінації традицій і новаторства, що проявилося у використанні нових понять, поглядів і пропозицій у рамках старих концепцій. Виявився фактор заміни ідеологічних протилежностей (які фіксувалися як «радянське» і «буржуазне» і проявлялися

насамперед у критиці «буржуазних» концепцій) іншими (внутрішніми і необов'язково ідеологічного характеру).

Метою статті є виявлення взаємозв'язку трансформації з цивілізаційними особливостями посткомуністичних країн. Нами проаналізовано історіографію цивілізаційних проблем, діалектику взаємозв'язку понять «Схід» і «Захід», визначено фактори, що впливають на еволюцію суспільств.

Вихідною точкою нашої гіпотези геополітичних процесів стало визнання їх анізотропності – нерівноправності напрямків руху (В. Ільїн, О. Панаřін, Н. Шепелєв) і певної циклічності розвитку. Слід виділити спостереження О. Шпенглера, що майбутнє Заходу не є рухом вгору і вперед по лінії західних ідеалів [1, с. 216-217].

Матеріали дослідження дозволили також зробити припущення щодо маятникості розвитку країн Центральної, Східної та Південної Європи. Усі вони в тій чи іншій мірі періодично відчувають вплив Сходу чи Заходу. Щодо України, цей феномен розкритий у роботі [2] на прикладі схожості у дзеркальному відображені подій середини XVII ст. і сучасності. Стадійність розвитку Європи можна підтвердити періодичними спробами її об'єднання, які змінювалися на періоди посилення національних чинників. На наш погляд, це об'єктивний процес розвитку.

Слід зазначити, що проблема цивілізаційного розвитку є популярною у наукових дослідженнях. Введене в середині XVIII ст. В. Мірабо поняття «цивілізації» як процесу послідовної еволюції суспільства, поступово конкретизувалося і збагачувалося. У роботах О. Шпенглера, А. Тойнбі, Д. Уїлкінсона, С. Хантінгтона цивілізація розглядається як явище, ціннісна система, яка має певний спектр особливостей. Наголос робився на відмінностях і протистоянні цивілізацій. Зокрема С. Хантінгтон у своїй відомій праці з характерною назвою «Зіткнення цивілізацій» зазначає, що після падіння берлінської стіни «оксамитова» завіса культури змінила залізну завісу ідеології [3]. В інших дослідженнях використовується поняття гумової завіси, яка поширюється на всі сторони життя і впливає на трансформаційні процеси,

особливо в колишніх республіках СРСР. З точки зору нашого дослідження, принциповим є твердження С. Хантінгтона, що цивілізаційний розлом проходить через територію України. Історія Україні в цілому, як історія сучасних українських реформ, зокрема, дають підстави для підтвердження такої точки зору. Але ми вважаємо методологічно шкідливою абсолютизацію цього чинника, оскільки він не враховує глобалізаційних процесів сучасності та можливостей цивілізаційних трансформацій.

Слід також звернути увагу і на цивілізаційну динаміку. Традиції осмислення відмінностей між західним і східним суспільствами мають давню історію, зокрема, вони простежуються вже в античні часи. Наприклад, грецьку і римську цивілізації протиставляли деспотіям Сходу. Ця традиція посилилася в XIX ст. і була сформульована Р. Кіплінгом у формулі: «Захід-це Захід, а Схід – це Схід, і їм ніколи не зустрітися». Але в наші дні така формула вже не здається настільки очевидною. Крім того, слід згадати, що в стародавній Греції існували істотні відмінності між Афінами і Спартою.

Слід звернути увагу і на європейську традицію пов'язувати Європу з цивілізованістю, демократією і індивідуалізмом, а Азію – з варварством, деспотією і колективізмом, що вимагає, на нашу думку, переосмислення. Відповідно поширилою стала думка про різний менталітет населення і різні типи держави.Хоча буде справедливим зазначити періодичне схиляння частини європейців перед Сходом, його давньою культурою, релігіями і традиціями, пошуки там «колиски» цивілізації.

Традиційно особливості Сходу пов'язують насамперед з особливостями відносин власності і виробництва. Класик матеріалізму К. Маркс економічні системи Сходу назвав азіатським способом виробництва, німецький економіст Вальтер Ойкен – економіками централізованого регулювання, перуанський економіст Ернандо де Сото – меркантилістськими системами, а американський вчений Карл Поланьї – редистрибутивними (від лат. – *redistributio* – перерозподіляти) економіками.

Часто з Азією пов'язують і Росію. Аж ніяк не тільки академічний характер носить дискусія з цього приводу, яка відбувається в Росії, має світоглядний характер і залежить багато в чому від глобальних завдань російської державності. Вивчення історії Росії переконливо показує, що періоди європеїзації і навіть вестернізації періодично змінювалися в ній спробами повернутися до своїх історичних коренів. Але питання про сутність російської цивілізації та її межах було і залишається дискусійним.

Теорія євразійства, засновником якої був М. Трубецький, виходила з уявлення про Росію як особливий світ. Розвинута в роботах Л. Гумільова, Л. Карсавіна, І. Ільїна, П. Савицького, ця теорія знаходить активних послідовників і в наші дні. Зокрема, слід згадати, по-перше, популярність твердження І. Ільїна, що розкол Росії загрожує глобальними катаклізмами, по-друге, сприйняття представниками цієї науково-політичної течії європеїзації як зла, що загрожує втратою самобутності [4, с. 52].

Необхідно також відзначити бажання російських дослідників (К. Плешаков, Н. Сірота та ін.) обґрунтувати особливу роль російської держави у світі, її завдання забезпечувати баланс сил і право утримувати у сфері свого впливу прикордонні території [5]. Ця теза знаходить підтримку в сучасній Росії й на офіційному рівні, що є суттєвим для України та інших сусідніх з Росією держав, оскільки прямо впливає на ставлення до них керівників багатьох держав світу.

При визначенні Сходу і Заходу російські дослідники зазвичай керуються не стільки географічними, скільки релігійними, світоглядними, майновими та іншими факторами. Наприклад, поділ на католицизм і православ'я або слов'янський і романський світ відсуває, на думку цих авторів, межі Сходу в саму Європу. Більшість російських дослідників кордоном між Сходом і Заходом вважають не тільки східну, але і центральну Європу.

На наш погляд, у даному випадку необхідно взяти до уваги змінність змісту понять Схід і Захід, а також їх сутності. Наприклад, слід врахувати історичне розуміння Сходу: як Азії, як Візантії і східного християнства, як

Росії. Російські вчені відзначають наявність також «західних» і «східних» теорій. Так, на думку В. Ядова, індивідуалістські концепції більш характерні для Заходу, а С. Кірдіна пише, що прагматичні спроби використання західних концепцій світової науки для розуміння соціальних змін в «незахідних» державах не завжди успішні [6, с. 20].

Аналізуючи діалектику відносин Схід-Захід, слід враховувати зауваження А. Дж. Тойнбі про необхідність сприйняття конкретної країни в контексті світового розвитку. Відзначаючи безумовну перемогу Заходу в економічному і політичному плані, А. Тойнбі вважає, що «в духовному поєдинку останнє слово ще не сказано» [7, с. 29–34]. Визначаючи чинники розвитку цивілізацій, А. Тойнбі відзначає велике значення релігії як принципу цивілізаційної диференціації і приходить до висновку, що причина генезису міститься не в єдиному факторі, а в комбінації багатьох [7, с. 107].

Аналіз переваг і недоліків східної і західної цивілізацій теж підтверджує необхідність діалектичного походу. Зокрема А. Гійу відзначає з'єднання у Візантії елементів східного «державного» і західноєвропейського феодалізму [8, с. 111]. Інший авторитетний дослідник, Ж. Ле Гофф, помітив висновок, який був зроблений учасниками хрестових походів: «Господь в наші дні перетворив Захід в Схід. Будучи раніше західними людьми, ми стали східними» [9, с. 85]. Ця діалектика виразно проявляється в наші дні у вестернізації східних суспільств.

Краще зрозуміти сутність різних цивілізацій допомагає звернення до вивчення інституту громади, яка вважається характерною для незахідних цивілізацій. Цю проблему досліджували М. Кудрявцев, Т. Манро, М. Уілкс, а щодо Росії – А. Герцен, І. Киреевский, Ю. Самарін, Н. Туган-Барановський.

Проблему азіатського способу виробництва в СРСР вивчали Л. Васильєв, який ввів поняття «влада-власність», та Р. Нураєв, який провів аналогію цього явища з державним соціалізмом. У наші дні Росію як неринкове суспільство характеризують також Е. Алексєєва, О. Безсонова, В. Вольчік, С. Кірдіна, Ю. Латов. Проблеми азіатського способу виробництва і наявності його в Росії

активно вивчає Новосибірська економіко-соціологічна школа (Т. Заславська, Р. Ривкіна). Услід за Р. Пайнс ці російські вчені відзначають, що Росія «закодована» на домінування влади-власності. Підкреслюється, що і сьогодні відбувається зрошення владних можливостей бюрократії з можливостями розпорядження власністю. Відомий російський соціолог О. Безсонова, спираючись на роботи М. Вебера, О. Уільянсона, М. Кастельса, Д. Норта, К. Поланьї та інших західних авторів, вказує на живучість парадигми двох шляхів цивілізаційного розвитку: ринково-демократичного (Захід) і неринково-авторитарного (Схід). Можливість певного цивілізаційного прориву для Росії вона пов'язує з впровадженням нових інформаційних технологій і виникненням нового типу соціальних відносин у вигляді глобальних мережевих та віртуальних форм. Стверджується, що в наші дні Росія проходить трансформацію, яку західні держави пережили в період з другої половини XIX до середини XX ст.

Соціолог С. Кірдіна запропонувала теорію інституційних матриць, завданням якої є пояснення унікальності розвитку Росії через загальні закономірності [10]. Вона стверджує, що суспільство є цілісним і його фундаментальні структури залишаються незмінними навіть при зміні соціальної оболонки. Наголошено на відмінностях домінуючої в Росії, а також у більшості країн Азії та Латинської Америки *X*-матриці від характерної для США і більшості країн Європи *Y*-матриці

Причиною сучасної трансформації в Росії С. Кірдіна вважає деформацію інституційної структури, обумовлену діяльністю соціально-політичних сил, які не мали адекватної теорії процесу динамічного розвитку. С. Кірдіна переконана у правильності для Росії своєї теорії, яка поглибується іншими дослідниками (Е. Алексеєва, С. Кара-Мурза та ін.), і вважає, що її теорія повністю виправдана для більшості стабільно існуючих держав, але слабо діє відносно невеликих країн, перш все тих, які знаходяться на кордонах держав з різним типом інституційних матриць. Очевидно, що це положення можна віднести до більшості посткомуністичних країн Європи.

Не аналізуючи детально важливість цієї теорії для Росії, слід звернути увагу на кілька протиріч, які можуть бути суттєвими для розуміння реформ у посткомуністичних країнах. По-перше, висновок С. Кірдіної про стабілізацію відповідної матриці разом з виникненням держави змушує нас ще раз замислитися над процесами формування української та російської держави і сутністю Київської Русі. Визнання наявності в Київській Русі матриці західного типу, робить необхідним пошук початку російської державності в більш пізній час, пов'язуючи її з симбіозом монгольської і московської цивілізації, яка, використовуючи термінологію С. Кірдіної, в домонгольський період була периферійною щодо прозахідної Київської Русі

Крім того, слід згадати твердження іншого російського автора, Е. Мулдашева про те, що росіяни є продуктом змішання українців з татарами, комі, фінами, естонцями та ін [11, с. 46–49]. У той же час, Н. Захаров відносить росіян, удмуртів, татар і українців до «російських народів» і стверджує, що «два інтелекти, російський і західний, сформувалися в різних умовах, і кожен з них може ефективно працювати лише у своєму середовищі» [12, с. 110-111].

Поширилою є й ідея Великої Росії і різних її регіональних моделей. Наприклад, Р. Нураєв і Ю. Латов відзначають, що «Білорусь і Україна, ставши самостійними державами, залишаються багато в чому частиною російського культурного простору, свого роду «другою Росією» (як Новгород у XIV ст.) [13, с. 6]. На думку цих авторів, відбувається конкуренція «різних Росій». У той же час в Україні поширина думка, висловлена у назві відомої книги колишнього Президента держави Л. Кучми: «Україна – не Росія».

Слід також зауважити, що хрещення Русі відбулося в Києві до розколу християнства, а Москва стала «Третім Римом» (відповідно до прийнятої в Росії традиції) в період, коли українські території входили до складу Великого Литовського князівства і мали тісні зв'язки із Заходом.

По-друге, не можна відкидати і теорії, що визнають первинність суспільної свідомості, яке може бути творчим елементом трансформації. Так, філософ Д. Горський вважає, що часто надбудова, суспільна свідомість

виступають як первинні щодо соціально-економічних структур, будучи стимулом для їх зміни [14, с. 57]. По-третє, в російській історіографії представлена і точка зору щодо наявності антидеспотичних тенденцій у історії Росії (А. Янов, Б.Миронов, Р.Нуреев, Ю. Латов). Як приклад наводяться республіки Новгорода і Пскова, земські собори, вибори правлячої династії на початку XVII ст.

Слід звернути увагу і на заклик академіка Т. Ойзермана переосмислити напівзабуту теорію факторів, замінити лапласівський детермінізм більш складним підходом, який передбачає виявлення різних причин явища [15]. Інший російський академік Г. Шахназаров писав, що політика та економіка на рівних визначають шляхи розвитку суспільства [16], а соціолог Р. Арон робить наголос на пріоритеті політики і стверджує, що радянська економіка – результат певної політики, а західна визначається політикою, яка змирилася з обмеженістю своїх можливостей [17, с. 27]. Більшість сучасних російських дослідників вважає необхідною інтеграцію цих крайніх позицій. Але аналіз політичного життя свідчить, що політиками вже зроблений вибір на користь пошуків «особливостей та оригінальності» російської цивілізації.

Необхідно також враховувати думку ізраїльського вченого ІІІ. Ейзенштадта, який пов'язує динаміку соціальних змін з існуючими культурними цінностями й стверджує про наявність множинності модернів [18].

Українськими дослідниками проблема цивілізаційного розвитку досліджена, на наш погляд, недостатньо. У працях Ю. Павленка наголошується, що історичний рух окремих суспільств обумовлюється як певними внутрішніми, стадійними закономірностями, так і взаємодією з центрами випереджувального розвитку і периферійними щодо їх суспільствами [19]. На думку цього автора, цілісна картина історичного процесу розкривається тільки за умови з'єднання аспектів стадійності, багато лінійності та цивілізаційної дискретності відповідно до принципу додатковості. Автор робить висновок щодо наявності уявлення про неминучість переходу східних – з уже значною

мірою розкладеною соціокультурною, в т. ч. і ціннісною системою, суспільств (також і тих, які мають комуністичний досвід) на західний шлях розвитку [20, с. 115–121].

А. Антошевський [21] та інші польські автори вважають, що в Центрально-Східній Європі виявився вплив трьох цивілізацій: латинської (західної) (християнство, раціоналізм, індивідуалізм, модернізація та демократизація); візантійської (православ'я, традиційні цінності, колективізм і слов'янофільство) ; орієнタルної (деспотизм, бюрократично-мілітаристська структура, іслам). Пропонується такий цивілізаційний профіль:

- латинська (інтегровані) – Чехія, Словенія;
- латинська (неінтегровані) – Естонія, Латвія, Литва, Польща, Словаччина, Угорщина, Хорватія;
- Візантійська – Росія, Україна;
- Візантійсько-орієнタルна – Болгарія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Молдова, Румунія, Сербія і Чорногорія;
- орієнタルна – Албанія [21, с. 27].

Пропущену цим автором Білорусь, користуючись його методологією, можна віднести до візантійської цивілізації.

Усі країни латинської цивілізації вже стали членами Європейського Союзу. Але для нашого дослідження важливо відзначити розмивання меж між цивілізаціями, придання суспільствами під впливом глобалізації нових рис, наслідком чого вже стало входження в ЄС та країн візантійсько-орієнタルної цивілізації. Отже, виявляється тенденція розширення впливу цивілізаційного ареалу ЄС. У зв'язку з цим переконливо ззвучить твердження Ф. Хайєка: «Наші цінності та інститути не просто визначаються якими-сь минулими подіями, а формуються як складова частина неосмисленої самоорганізації якоїсь структури або моделі ... малоймовірно, що цивілізація і культура детермінуються і передаються генетично. Всі однаково засвоюють їх через освоєння певних традицій» [22, с. 32].

Підводячи підсумки, слід зазначити, що на цивілізаційну еволюцію суспільств впливає комплекс факторів: до традиційних внутрішніх соціально-економічних, політичних і культурних все помітніше додаються зовнішні, що особливо помітно у випадку посткомуністичної трансформації. Глобалізація стає фактором, який все більшою мірою уніфікує відмінності між цивілізаціями і державами. Надії людства пов'язуються з науково-технічним прогресом, інформаційною революцією, змінами в соціально-економічній і політичній сферах.

Поняття «Схід» і «Захід» слід сприймати діалектично, враховуючи політичні підходи до визначення їх сутності. Для європейців важливо подолати критичне ставлення до особливостей розвитку східних суспільств, сприймаючи їх як неминучий факт розвитку різних цивілізацій і беручи до уваги зростання взаємозбагачення цивілізацій в процесі глобалізації. У ХХ-ХХІ століттях відбувається чергове об'єднання Європи, яке дає Україні ще один шанс не тільки створити, але і зберегти державність європейського типу. Але при цьому важливо врахувати уроки XVII століття і зберегти єдність країни. Щодо Росії можна зробити припущення, що певна європеїзація цієї країни не може радикально змінити її сутність, пов'язану з історично сильним впливом східних факторів.

Список використаних джерел

1. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. – Новосибирск, 1993. – Т. 1.
2. Лахижжа М. Україна й світ: історія і сучасність / М. Лахижжа // Актуальні питання всесвітньої історії і методика їх викладання : матеріали доп. і повідомлень Всеукр. наук.-практ. сем., 6-7 жовтня 2004 р. – Полтава : АСМІ, 2004. – С. 231–244.
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций : [политология: хрестоматия] / сост. проф. М. В. Василик. – М. : Гардарика, 1999. – 761 с.
4. Сирота Н. М. Основы geopolитики : учеб. пос. / Н. М. Сирота. – СПб. : ИВЭСЭП, Знание, 2001. – 136 с.
5. Плещаков К. В. Геополитика в свете глобальных перемен / К. В. Плещаков // Международная жизнь. – 1994. – № 10. – С. 32–34.
6. Кирдина С. Г. Современные социологические теории: актуальное противостояние? / С. Г. Кирдина // Социологические исследования. – 2008. – № 8. – С. 18–28.
7. Тойнби А. Дж. Постижение истории ; [пер. с англ. / сост. А. П. Огурцов ; вступ. сл. В. И. Уковой ; закл. ст. Е. Б. Рашковской]. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.

8. Гийу А. Византийская цивилизация / Андре Гийу ; [пер. с фр. Д. Лоевского]. – Екатеринбург : У-Фактория, 2007. – 545 с.
9. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Ж. Ле Гофф [пер. с франц. под общ. ред. В. А. Бабинцева ; послесл. А. Я. Гуревича]. – Екатеринбург : У-Фактория, 2007. – 560 с.
10. Кирдина С. Г. Институциональные матрицы и развитие России / С. Г. Кирдина. – [1-е изд.]. – М. : ТЭИС, 2000. – 213 с. ; [2-е изд.]. – Новосибирск : ИЭиОПП СО РАН, 2001. – 308 с.
11. Мулдашев Э. От кого мы произошли? / Э. Мулдашев. – М. : ООО «АиФ-Принт», 2002. – 448 с.
12. Захаров Н. Л. Организационное поведение государственных служащих : [учеб. пос.] / Н. Л. Захаров. – М. : ИНФРА-М, 2009. – 237 с.
13. Нуриев Р. М. Конкуренция западных институтов частной собственности с восточными институтами власти-собственности в России 1990-2000 / Р. М. Нуриев, Ю. В. Латов. – Режим доступа : <http://www.hse.ru/data/391/842/1235/Nureev>.
14. Горский Д. П. Учение Маркса об обществе. Критический анализ / Д. П. Горский. – М., 1994. – С. 57.
15. Ойзерман Т. И. Не пора ли позитивно переосмыслить полузаытую «теорию фактов» / Т. И. Ойзерман // Социологические исследования. – 2004. – № 4. – С. 3–14.
16. Шахназаров Г. Х. В поисках утраченной идеи / Г. Х. Шахназаров // Коммунист. – 1991. – № 4. – С. 22–23.
17. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Р. Арон. – М., 1993.
18. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Ш. Эйзенштадт ; [пер. с англ. А. В. Гордона ; под ред. Б. С. Ерасова]. – М. : Аспект-пресс, 1999. – 416 с.
19. Павленко Ю. В. Передісторія древніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 1994. – 398 с.
20. Павленко Ю. В. Происхождение цивилизации: альтернативные пути / Ю. В. Павленко // Альтернативные цивилизации : колл. моногр. – М. : Логос, 2000. – С. 115–128.
21. Systemy polityczne Europe Środkowej I Wschodniej. Perspektywa porównawcza.- Antoszewski A. –red.- Wrocław.:Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.-2006
22. Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Ф. А. Хайек. – М., 1992.

Lakhymha M. I. Civilization aspects of post-communist transformation.

Interconnection between transformation and post-communist countries civilizational features was revealed. Historiography of civilizational problems and dialectics of concepts "East" and "West" correlation are analyzed. Internal and external factors affecting the evolution of societies are defined.

Key words: post-communist transformation, civilizational approach, evolution of societies, dialectics

Лахижса Н. И. Цивилизационные аспекты посткоммунистической трансформации.

Выявлена взаимосвязь трансформации с цивилизационными особенностями посткоммунистических стран. Проанализированы историография цивилизационных проблем, диалектику взаимосвязи понятий «Восток» и «Запад», определены внутренние и внешние факторы, влияющие на эволюцию обществ

Ключевые слова: посткоммунистическая трансформация, цивилизационный подход, эволюция обществ, диалектика.